

КЪМ ПОРТРЕТА НА ИЛИНДЕНСКИЯ ЛЕТОПИСЕЦ (80 години от рождението на Димитър Талев)

Магдалена Шишкова

В началото на 50-те години, наситени с революционен устрем и движение, светлината на „Железният светилник“ проникна неусетно в ускорените ни делници. Тя дойде — търсена и необходима — заедно с порива към хармония и задушевност, с жаждата за стабилни духовни ориентири и упования, с нуждата от историческа перспектива и осъзната приемственост в историческия процес. Дойде, за да припомни съкровената ни обвързаност с понятията „род“, „родина“, „роден край“, „дом“ и „потекло“. Опорни моменти на българското възрожденско национално съзнание, тези понятия отново подсещаха както за своята историчност, така и за правото си на съвременно художествено битие.

С просветителски патос и синовна влюбеност един писател ни връщаше към патриотичното въодушевление и безкористната саможертва на ранните радетели на Българския ренесанс. Един заслушан в старинното народно сладкодумие летописец изписваше родословното дърво на Глаушевци и декора на Преспа. Повеждаше ни към огъня на Султаниното огнище, към образа на любовта и жизнелюбието, оживял върху дървения иконостас на Рафе Клинче, потопяваше ни в атмосфера на патриархална идиличност и стародавен консерватизъм, приобщаваше ни към възрожденската окриленост на духа и кръстните земни мъки на разкрепостяващата се ренесансова личност.

„Железният светилник“ възстанови интимната ни връзка с миналото. Напомни за необходимостта да му принадлежим, да се вглеждаме в него, за да уловим и осмислим реалната идейно-етична съизмеримост на протичащото и исторически изживяното време, на нетленното в спомена, в историческата памет и духовното съдържание на настъпващите дни. В литературния живот тази книга бе симптоматично събитие: акт на творческата независимост, тя бе сред първите и най-талантливи предизвикателства спрямо скрижалите на догматичното художествено мислене. За Димитър Талев „Железният светилник“ се превърна в съдбоносна легитимация за зряло епическо дарование, овладян и мъдър патриотизъм, за завидна пластико-изобразителна вещина. В гражданско-творческата му биография тя бежеше върхов момент на духовна концентрация, отразяваше неистово усилие за самоизява и самоутвърждаване със средствата на художественото слово, за утвърждаване на идеи, теми и образи, десетилетия носени като скъпо лично достояние, изстрадани в обществена изолация и артистично самозабвение. „Железният светилник“ потвърди известната истина, че шедеври в литературата се създават мъчително, че нерядко носят белезите на драматично единоборство с жизнените обстоятелства, на дългоочакван катарзис.

Присъствувахме на необичайно явление. За по-малко от едно десетилетие писателят публикува „Железният светилник“, „Преспанските камбани“, „Илинден“ (все обемни романи с многопластово сюжетно-фабулно развитие, със сложна система от образи) и трите тома от историческото повествование за времето и личността на Самуила. Врстниците му, които го познаваха от „Златният ключ“, „Старата къща“, „Великият цар“ и „Завръщане“, от страниците на „Македония“ и „Зора“, наблюдаваха в недоумение; читателите, необременени с предразсъдъци, създаваха митове за таланта и работоспособността му, за аскетичната осанка на един невероятен наш съвременник с рядко умение да извиква на живот „некогашните люде“, и като в някаква увличаща масова хипноза го призоваваха на срещи и обсъждания в столицата и страната, слушаха отривистата му реч и попиваха гласа му с металически отблясък, пишеха писма с въпроси, пожелания и купуваха без колебание всяка току-що излязла негова книга. В литературния ни живот ставаше едно своеобразно чудо — един писател се радваше на невероятен спонтанен интерес и с дни нарастващо обществено признание. Един писател пред очите ни ставаше класик на българската литература. Неусетно се сродявахме с неговия далечен и интимно близък човешки свят. Свят на разум, почит и достойнство, на дълг, изживян като призвание, на любов, незнаеща рушителната мощ на времето. Султана — трагична жрица на семейното огнище. Лазар — делнично обикновен и необикновено силен, герой и мъченик на десетилетни революционни борби. Едноокният Вардарски, разбунил преспанци с призивните си камбани. Ния — възпламенили на покоряваща и благородна женственост. . . Години вече те са наши скъпи познайници. Съпътствуват ни в минути на размисъл и равностетка, когато са ни нужни примери за душевно здраве, за хармоничност и яснота в живота.

Във време на мащабни социални преобразования, на широко разгърната народна активност и масов героизъм, на укрепващо епическо мислене и световноотнoшение Димитър Талев зае мястото си сред първостроителите на съвременния български епичен роман, направи своя основополагащ принос в утвърждаването му като водещ жанр с характерна поетика и традиции, със социално-историческо и общочовешко съдържание, достойни за постиженията на европейското реалистично романово изкуство от XIX и XX в.

Днес трудно можем да си представим съвременната българска литература без респектиращото му присъствие. Трудно можем да си представим актуализираните в ново време процеси на национално самопознание и воля за народностно самоуважение без аргументите на неговите произведения, без фундаменталния му влог в художествената ни историография. Трудно можем да си представим уточняването на редица съвременни ценностни критерии, категории и понятия от гражданско-етичен разред, без да се съобразяваме със завещанията в неговите романи еталони. И макар че не е лесно да се изведат преки приемствени връзки от изключително самотитното му творчество към съвременната ни художествена практика, неловко е да се говори днес за образци на пластико-изобразителна култура, без да се съотнасят те — гласно или имплицитно — със създаденото от него. Дори собственото ни духовно ежедневие би обедняло, ако някой ни отнеме мълчаливия диалог с Талевите герои. Бихме се почувствували ошетенни, ако се лишим от приобщаването ни към Талевата концепция за миналото като извор на историческа мъдрост и повели към съвременността, за живота като увличаща стихия от човешки страдания, изпитания и радости, които взаимно се отеняват, обогатяват и осмислят. Живота като могъщо движение на унаследяващи се и обособени във времето поколения, като нарастващи и стихващи социално-исторически процеси с вътрешна логика, неравен континуитет и дълбока приемствена зависимост. Бихме се лишили от съживявяването на една полувековна национална одисея, преминала през неизброими човешки съдби,

станала единствена и неумолима съдба и вдъхновение на писателя и гражданина Димитър Талев.

* * *

Началото на жизнения му път бележи едно кърваво сияние — сиянието на горящите в пламъците на Илинденската епопея села и градове на „безутешна Пелагония“. Тези пламъци не ще прегорят в душата на Д. Талев; той ще намери известно утешение едва когато техните отражения затрептят върху страниците на романа „Илинден“. И в най-искрено споделените размисли върху собственото художествено дело, в спомена-изповед „Защо написах романа „Илинден“¹ Талев ще каже:

Когато ме питат как написах „Илинден“, аз неусетно преминавам и на друг един въпрос: какво ме накара да го напиша? Тия два въпроса са свързани и може би отговорът на втория е по-интересен. При избухването на Илинденското въстание аз навърших едва пет години. И най-ранните, първите ми спомени са свързани с това събитие . . . Виждам се на миндера в гостната ми стая на горния кат. Вече се стъмва. Здрачът, който изпълва стаята, ми изглежда още по-тъмен. Но аз не мога да откъсна поглед от едно алено сияние, което озарява небето над черния силует на планината далеко на запад. Небето тъмнее, а далечната зоря става все по-ярка. Изведижд чужам (ето и сега го чужам!) гласа на баща си:

— Крушово гори!

Мъката в бащиния ми глас и друго още нещо — неизразимо, разтърсващо, могъщо се преля в мене с голяма сила . . .

С тия спомени започва моят живот. Те останаха завинаги в моята памет, в сърцето ми. По-късно аз узнах всичко за Илинденското въстание. Такава, неутолима беше жаждата ми, която бяха разгорили у мене и първите ми спомени. Узнах за безмерната мъка на нашия народ в тоя край, за неговите страдания, за борбите му, за неговите възторзи, за прескъпите му жертви, за чувствения му героизъм. Познах и приех в сърцето си неговата правда. Тая неутолима жажда се превърна в друга, още по-голяма жажда да разкажа на другите люде за мъките на тоя народ, за борбите му, за героизма му, за неговите копнежи, за неговата свята правда. И ако мога да накарам всички други люде да почувствуват неговите болки, да се въдуселяват от неговите надежди и стремежи, да се възхитят от неговите подвизи, да засияе пред очите им неговата правда, да стопли сърцата им неговата любов към родната земя, всеотдайната му обич към свободата, неговата вяра, неговата гордост. Това е най-важното, което ме е накарало да го напиша. Всичко останало, което може да се каже за този роман, може да се каже за всеки друг. Но аз не можах да прелея в страниците на „Илинден“ всичките си спомени и знания за тоя велик подвиг на народа ни, за неговите изпитания по онова време, за всички негови жертви в устрема му към свобода, за най-достойните негови синове, за неговата горка съдба. Което можах да разкажа, то е по страниците на романа, ала много повече остана в мен, в самото ми сърце. Като жива рана в сърцето ми. Все още отворена.

В този неравен монолог Талев показва как се ражда един епически дух в неговата интимна човешка изключителност и непосредност. Как според нуждите на едно трагично време у един наш съвременник се вплъчва духът на възрожденския патриотизъм, как оживява у него възрожденският писател, който идва на света с изгарящата жажда да разкаже на другите люде нещо съдбовно за родния край, да ги „накара“ да почувствуват „неговите болки“, да ги приобщи към патриотичната си правда. Малко склонен към саморазкрития и гласен анализ, тук Талев с вълнуваща откровеност докосва чувствителния нерв на просветителското си и бунтовно авторско самосъзнание. Изповядва биографичната предопределеност и дълбоко субективната емоционална основа на своето пронизано с патриотична горест епическо дело. Разказва той как, преди да изгради човека в себе си със свой мисловен и емоционален опит, далеч преди да излезе на широкия друм на познанието и живота, детето на безрадостна Македония е станало вече патриот. Патриотичното страдание то унаследява по най-здравата родово-приемствена връзка, носи го като наследствена обремен-

¹ Д. Талев. Защо написах романа „Илинден“. — Славяни, г. XIX, 1963, кн. 7—8.

неност и родово проклятие, като „нещо неизразимо, могъщо и разтърсващо“, което напирва в кръвта и обсебва завинаги съществуването. На Талев принадлежат думите: „... Чувствата ми към Македония не могат да се определят по време. Те са в кръвта ми.“²

Трите войни на Балканите ще приобщиат бъдещия писател към едно военновременно поколение с безсистемно образование, хронически духовен глад и болезнена чувствителност към националната проблематика, която тези войни ще актуализират по кошунствен начин. И нищо чудно, че четейки Толстой, Ницше, Хегел, Хамсун и Пшибишевски, тия млади хора ще останат със сърцата си при Вазов, Славейков и Ботев. Очите и духовният им поглед са устремени години наред към семейните „олтари“, там, където на видно място в късноръждженските им домове се пазят като семейна реликва портретите на Левски, Гоце, Даме и Караджата.³ Преди да осмислят големите морални проблеми на човешкото битие и мислене, врѣстниците на Димче (така наричат Д. Талев в детството и младостта му) бяха принудени да изстрадат в сирашкото си ежедневие нерешения национален проблем на родния си край. Преди да разсъждават върху диалектиката и етиката на историческия процес, трябваше да се сблъскат с трагичните абсурди и парадокси в историческия път и настояще на многострадалната си родина. Това ще обясни както силата на патриотичното им убеждение, така и неговата „природна“ едностранчивост.

По-късно — по примера на възрожденските просветители — повярвал искрено в културно-историческото мисионерство на писателя, в обществената роля на патриотичното художествено слово, Талев ще вземе перото, за да изрази патриота у себе си. И без уговорки, след години, ще ни повери единствено верния ключ към субективните мотиви и патоса на своето художествено дело. Те са в духа на възрожденската традиция: „За да станеш писател, трябва да си раздвижен от некаква голема идея. Смело мога да кажа, че станах писател, защото чувствавах необходимостта да разкажа нещо за Македония.“⁴

Целият съзнателен живот на Димитър Талев съхранява белезите от полувековното изстраждане на идеята за освобождението на Македония. През целия си живот той е прикован към „олтара на родината“ (изразът е заимствуван от публицистиката му) и това ще предопредели неговото единство във времето, но и неговата уязвимост през определени десетилетия, целеустремеността на мисълта му и ограничените ѝ хоризонти в годините на житейска и идейна неукрепналост, самобитността на дарованието му и застрашаващите го опасности от самоповтаряне и самоизчерпване. Човек на една идея, жрец на едно божество, Талев му се бе врекъл с цялата всеотдайност на една емоционална, романтична натура, с всичките рискове на безрезервното обожествяване. Той позна светлите мигове и огорченията на тази всеотдайност. Носеше в душата си образа на родината, скъпеше го като своя праорис и пралюбов, като своя избрана голгота. Неговата почти невероятна за нашия век патриотична влюбеност бе първопричината на политическите му самозаблуди, илюзии и грешки, на своеобразното хипертрофиране на патриотичното чувство, на патриотарския монизъм и абсолютизация на националния проблем в голяма част от статиите му, излезли през 30-те и началото на 40-те години във вестниците „Македония“ и „Зора“.

Но все същата, граничеща с фанатизъм патриотична любов ще му даде сили и воля за самоотстояване, ще му наложи една нова самовизискателност на човек, осъзнал собствената си цена, ще го вдъхнови за онова безшумно идей-

² Интервю с Д. Талев. — Народна младеж, г. XIII, бр. 30, 4. II. 1957 г.

³ Вж. Димитро Болгарин. Далечен спомен. — Македония, бр. 2291, 2292, 2293 от 1934 г. (С псевдонима Димо Болгарин Д. Талев подписва част от публикациите си във в. Македония.)

⁴ Вж. Г. Найденова-Стоилова. В творческата лаборатория на писателя Д. Талев. — Литературна мисъл, 1957, кн. 3, с. 89.

но-творческо обновление — напомнящо морален подвиг, — което стана смисъл и съдържание на неговите дни и нощи в първите години на социалистическата революция. Вгледан в себе си, в уроците на историята, „със свито сърце“⁵ и в състояние на благодатна за съзидаване екзалтираност, с методичността на ученик-историк и с увлечението на проповедник Димитър Талев създаде първите три романа от класическата днес тетралогия. Остана само неизлекувана и „отворена“, „живата рана“ на сърцето му, остана и след „Гласовете ви чувам“, в дните на обещаващата зрели плодове творческа есен. Защото до края на живота си и в най-убедителните художествени превъплъщения Д. Талев изживяваше патриотичното чувство в неговата възрожденска дълбочина и искреност, с цялата му интензивност и всеобхватност, с ненакърнимостта на онази (по изразителното определение на Т. Жечев) „златна верига“ от любими образи-символи и понятия — майка, роден дом, родно място, род, родина, език, история, фолклор, — която писателят наследи направо от възрожденските учители по патриотизъм. Но Талевото патриотично чувство съдържаше и елементи на исторически трагизъм, които новото време бе донесло; това чувство бе свързано с постоянна болка и неудовлетвореност, с растящ през годините скептицизъм и мрачни предчувствия.

Като писателите от Възраждането Димитър Талев се доверяваше на спомена и документа, вярваше във въздействащата сила на лично изживяното. В същност цялото му литературно наследство е изградено върху основата на необикновено интензивен, властен и упорит, скъпо ценен от автора и естетически овладян при най-внушителните художествени реализации автобиографизъм. Автобиографизъм също от възрожденски тип, при който личната съдба съвпада с националната одисея на родния край, а трагизмът на историческите събития се трансформира в трайно човешко изживяване и самосъзнание за дълг, за действена съпричастност към националната проблематика.

Проява на неразбиране и недооценка на Талевата художническа отличителност би бил стремежът да се търси автобиографизмът на същинското му зряло творчество в някаква примитивна автентичност на изображението, в сковаващ мисълта и въображението емпиризъм на авторовото виждане и пресъздаване. Ненужни са усилията да се открие на всяка цена „самоличността“ на основния му персонаж, да се регистрира пълна житейска „идентификация“ на герои и събития с помощта на механичен сбор от образи на предполагаеми прототипове и епизоди от детството и младостта на автора.

Биографичното трябва да се търси в основата на най-непреходните общомирогледни схващания. То е екзистенциалното първооснование на съзряващата през годините концепция за хармоничната цялостност на човека и света, за трагизма в историческия път на Македония и македонските българи; ще го открием в житейско-психологическата мотивировка на Талевото спонтанно приобщаване към основни моменти на народното светоотношение и художествено мислене, към народната етика, езиково-изразна практика и фолклорни традиции. Биографично изживяното е първопричина на почти всеки творчески жест и порив на художника Талев, то е изходно житейско първобитие на някои от любимите му герои, първомодел на съществуването им. То е в основата на дългогодишния творчески интерес, чувствителност и отзивчивост на писателя към човешкото страдание в неговите индивидуални и социално-исторически форми, то е факторът за култивирането на дълголетния творчески пиетет към силни, героични личности и ситуации с явен, събитийен или скрит, психологически драматизъм.

Автобиографичното е своеобразна творческа стихия на писателя Димитър Талев. То е най-сигурното, действено и продуктивно начало в неговия художе-

⁵ Вж. изказването на Д. Талев, направено при обсъждане на белетристичната продукция за 1952 г. — Лит. фронт, бр. 48, 1953.

ствен свят: отключва инвентивността му, освобождава пластико-изобразителната енергия, обособява типично талевска идейно-тематична територия в българската литература. Биографичното пронизва множество съдържателно-структурни равнища и връзки в отделното произведение и се налага като водещо сюжетнообразуващо начало. Изживяното от автора събитие, подказало художествената си жизнеспособност, нерядко участва като основен „носец“ елемент в събитийния строеж; биографичният „автор“ епизод се вплита в личната съдба на героя, прераства в етап от индивидуалното му развитие, в момент от човешките отношения, постига собствени сюжетно-фабулни функции и нова идейно-смислова натовареност. (Казаното тук се отнася преди всичко за „Железният светилник“, „Преспанските камбани“ и част от разказите на Талев. В „Илинден“ писателят се доверява и на езика на историческите документи, на „суровата“ фактология, почерпена от спомени, лични разговори и архивни материали, за да внуши по възможния най-неопровержим начин истината за голямото историческо събитие и неговата атмосфера.)

Доминация на биографичното начало се открива и в активното авторско присъствие — макар и парадоксално да изглежда на пръв поглед това — в Талевата външно спокойна, изляна в традиционни форми проза, незнаеща композиционно обособяване на авторската личност, зачитаща логиката на образи и събития, на равномерно прогресиращия хронологически ток на сюжетно-фабулното развитие. Но въпреки видимата уравновесеност на аналитичното епическо повествование Талевият външно спокоен художествен свят е подвластен на силите на категоричното пристрастие и горещото лично убеждение, на изстраданото отрицание и дълбоко патосното утвърждаване. Това е свят на автор, заплетен от героите си, от етичния им чар и въздействие, от патриотичната идея в нейната универсалност, искрено вярващ в действителните функции на художественото слово, в патриотичното месианство на писателя. Няма съмнение, че всичко това тласка към изкушенията на откровената дидактика и тенденциозност, насочва към открито режисирание на човешките съдби и събития, към морализаторство в просветителски дух. (Книгите „Хилендарският монах“, „Братята от Струга“, „Кипровец въстана“ са красноречиво потвърждение.) Но в най-завършените художествени творби — в „Железният светилник“ и „Преспанските камбани“ — авторското присъствие е законспирирано; субективно-оценъчното отношение не познава изблиците на откритото себеизявяване и резките експресивни жестове. То се долавя в носталгичната обаятелност и подтекстовата изповедност на едно своеобразно епико-лирическо повествование, в обилните, но подчинени на целите на обективизиращия художествен разказ идейно-емоционални акценти. Този овладян и неподозрян за един епик субективизъм, тази максимална съпричастност към времето и проблематиката, този жилав автобиографизъм правят произведенията на Д. Талев по-субективно изживени (повече слети до отъждествяване с личната духовна биография, станали етап от нея), отколкото множество рефлексивно-изповедни страници от съвременната ни проза, търсещи нови форми за осъществяване на творческата личност — чрез обособена намеса и открито сюжетно-фабулно присъствие, чрез ретроспективно и интроспективно начупване на композицията, чрез различни стилови находки и индивидуални интонации, чрез „аз“-повествование... Тук не става дума за ценностни съпоставки и присъди, а за онази дългогодишна и съкровена духовна идентификация със собствената творческа проблематика, по която и днес класически традиционният „обективен“ епик Димитър Талев може да дава уроци.

Той беше от ония писатели, за които се казва, че пътуват по света, носейки родословното си дърво на рамо. Не защото имаше знатно потекло. Напротив. Димитър Талев продължава неписаната традиция на нашата културна история — духовните ни първенци да излизат все из най-незнатните „низини“ на народа. А защото се вглеждаше непрекъснато в корените на човешкото битие, във вечния кръговрат на сезоните в човешкия живот, в животворните сили, които протичат между поколенията, израснали едно от друго, срастващи се едно в друго. Привличаха го тайните на мистичната необратимост и тържеството на виталните начала в зачатieto, раждането и смъртта. Вълнуваше го поезията на сътворяването и любовта. Интересуваха го трепетите на майчинството, мотивите на отценаследяването и родоотстъпничеството. Вълнуваше го опазването на народните добродетели, на духовните завещания на миналото в потока на прииждащите десетилетия. Размишляваше върху съизмеримостта на индивидуалното и социалното време, на краткотрайния човешки живот и дълголетieto на иденте. Интересуваше го присъствието на предците в нас, преливането на родовата памет в скрижалите на националната историческа памет. Интересуваха го срещата на поколенията. Срещата на Човека с Историята. Историята като живо и одухотворено минало, като човешки осмислени, изстрадани събития, събитията като човешки дела и биография на поколенията.

Тази проблематика — типично български вариант на онези универсални проблеми и сфери на изследване, на които бе посветен европейският реалистичен роман в неговата късна и зряла фаза — намери за пръв път у нас своята широко разгърната романова интерпретация в преспанската четирилогия на Димитър Талев. Като осъществяваше своеобразен синтез между вазовския социално-битов реализъм и йовковския нравствен оптимизъм, Талев потърси свой самобитен подстъп към класическия обект на романа — към човека в основните екзистенциални ситуации, връзки и състояния, човека в „обятията“ на историята, в света на обществото като цяло. Тази проблематика той пречупи — според изискванията на собствената му естетика — през призмата на национално-историческата, преосмисли я в традициите на българското повествователно изкуство (традициите на историко-битовата и психологическа романистика на Стоян Загорчинов и Константин Петканов, на разказа) от 30-те и 40-те години.

Димитър Талев написа първия художествен летопис на Илинденската епопея с нейната закономерна предистория във всички етапи на българското националноосвободително движение — от борбата за самостоятелна българска черква, училища и език до кулминацията му в Освободителната руско-турска война. Написа този летопис и като история на консолидирането и реализацията на възрожденската личност в народните борби, като художествена документация на хуманистичните и демократични идеи, на социално-етичните тежениия на Българското възраждане и национална революция. Като история на изграждането и отстояването на българската морална култура в десетилетия на кървави изпитания. Пресъздаде и трагичния епилог на Илинденската драма. Но Димитър Талев написа и първия по рода си у нас многотомен роман за унаследяването и еволюцията на родовото начало, за духовното единство на поколенията и тяхната социално-психологическа дистанцираност в обновителния кръговрат на живота, в исторически развой на обществото.

Ето защо, като се спазват действителните ценностни пропорции и изисквания за реализъм в квалификациите, би могло да се каже, че романите на Талев са първият в нашата литература опит да се създаде семейна хроника, прераснала в художествена хроника на обществото от типа на „Буденброкови“ на Томас Ман, на „Сага за Форсайтови“ на Джон Голсуърти, на „Семейство Тибо“

на Роже Мартен дю Гар. По своята енциклопедичност на изображението на човека и обществото в дълъг исторически период, по онази верижна обвързаност на поколения и събития във възходящия ход на времето, по значителността на изобразяваните социално-психологически процеси за националната история тетралогията на Д. Талев се родее с онези своеобразни художествени вселени, които човечеството знае от „Война и мир“ на Толстой, „Човешка комедия“ на Балзак и Ругон Макаровската серия на Зола. Това твърдение има смисъл само в рамките на една най-обща типология на жанра, в контекста на онези усилия и своеобразен принос, които всеки национален роман прави за нейното обогатяване.

Димитър Талев е сред писателите, в творчеството на които българският роман доказва в началото на 50-те години своята жанрова жизнеспособност и съвременни социални функции. Той е сред онези писатели, които изведоха българското художествено мислене до неговата епическа зрелост, до разгръщането му в съвременен романов епос със значителни художествени обобщения за големите истини в човешкото съществуване, в бита и духовния живот на народа, за социалната и конкретно-историческа детерминираност на човешкия характер и съдба, за морално-етичния смисъл и философските измерения на историческия процес. Талевите романи отбелязаха съществен етап в националното ни художествено самопознание, в постигане на българската народопсихология и характерология, в тяхната устойчивост и историческа динамика. Защото семейната сага на преспанския летописец съдържа галерия от национални характери, нарисувани не само в делнична битова обстановка, при изживяване на трайни екзистенциални състояния, а в тяхното навлизане във водовъртежа на историческите събития, там, където — според авторовото десетилетно убеждение — се калява човешкият характер, където се проявява истинската му същност и се изковава националната отличителност. Тази сага е наситена с внушения за масови умонастроения, за непосредно улавяне и „автентично“ предаване на най-разпространения тип човешки реакции, отклици на събития и дела; тя изобилствува с морално-оценъчни съпоставителни характеристики, паралели, обобщения и жизнени сентенции, осъществени от гледна точка, пределно близка до тази на обикновения „среден“ тип човек от народа и изобразяваното време, гледна точка интериоризирана, с нагласа за голяма близост, съмишленичество и съучастие.

Интересен и многозначен е фактът, че дори тази на пръв поглед принизяваща гледна точка дава възможност на Димитър Талев да открие една мъдра житейска целесъобразност, вътрешна хармония и стабилитет на изобразявания човешки свят. Вгледаме ли се внимателно в този свят, ще бъдем поразени от тоталния смисъл на хармонията в него. Тя започва от незначителни детайли и обхваща всички нива на човешките отношения. Хармонични единни са портретът (главно изразът на очите, в които се „излива“, по авторовото определение, човешката душа) и душевният строй на човека, еднократните външни жестове и мимолетните движения на мисълта и чувствата, мотивите и поведение, пейзажът и човешките изживявания, обстановката и духовната атмосфера на ставащите събития. . . Но по-важна за писателя е хармоничната приобщеност на човека към средата му — дом, роден град, природа, близки, — където той преоткрива себе си, търси своята адекватност, корените на своя живот и самосъзнание. (Такъв смисъл има постоянната духовна устременост на Борис към пристана на Глашевия дом, такъв е смисълът на Донината вярност към гробовете на близките, която означава вярност към миналото, към спомена, към себе си. Същия мотив на „коренотърсачеството“, на завръщането при себе си чрез завръщане при другите, при детството и младостта, мотив, актуализиран в съвременната ни проза, Талев осъществява по великолепен начин — със съзерцателно-философска обогатеност на мисълта и лирико-носталгичен патос —

в спомена-импресия „Завръщане“ от едноименната му по-ранна книга.) Жаждата за хармония и равновесие, постоянното духовно бдение поддържат сплението на Талевите семейства (Ния и Лазар, Дона и Велко). Духовното единение, общността на социалните пориви и идеали спояват Талевите поколения едно в друго (Лазар и Борис, Ния и Борис, Дона и старите Скорневи).

Но ние ще открием тази хармония и на по-широка социална основа. Ще я открием в единството на социалните групи — селяни, интелигенция, занаятчии, търговци — включени в революционната борба, в единомислието между апостоли и народ, в пренасянето на революционната шафета от три поколения учители; ще я доловим в мълчаливото единение, заредено с толкова протест, между отиващия на смърт Вардарски и изпращащото го множество, ще я почувствуваме в грижливото отношение на селяните към четниците, във вродения усет за такт и деликатност, с които рожденските жени обграждат своята учителка. . . Целият този човешки свят, природно първичен и примитивен, е носител на една непостижима морална енергия и култура, култура на чувствата, на поривите, култура най-вече на поведението — съдържано, овладяно, целенасочено. И дори тогава, когато героят е нарушил общото правило, пристъпил е моралните закони на тоя свят, Талев търси неговата морална реабилитация чрез един последен акт на човешка самозащита (самоубийството на Добра).

Тълкувател на народната душевност с романтико-моралистичен поглед към човека и света, Талев насочи вниманието си и към човешкия смисъл на революцията. Той пресъздаде множество драматични сцени на масов героизъм, изобрази с пластично-експресивна разточителност или с документална изчерпателност картини на сражения, на наивен бунтовен устрем и безнадеждна съпротива, картини на горящи села, на униние и паника, на масов стоицизъм и свръхусилие за връщане към живота. Но като че ли най-богати внушения за смисъла на революционното време постигна там, където го изрази чрез интимната изключителност на човека. Където пресъздаде революционното време като сбор от индивидуални „звездни мигове“ на самопроверка, на самопреодоляване и себевъзможване, пронизващо най-интимната човешка същност, извеждащо към най-скъпа саможертва. Така революцията се изживява като индивидуална морална дилема. Чрез нея личността упражнява най-човешкото си право на избор, право на участие по съвест, право на личен дял. Приобщаването към революцията става акт на човешко освобождаване, превръща се в светъл личен празник на духовно извисяване и самоутвърждаване. А тези малки човешки празници на революционното всекидневие водят към други, големи проблеми на философията и етиката на историческия процес: цената на човешкия живот и цената на желаната свобода, свободата на личността и историческата необходимост, моралът на личността и моралът в законите на революцията, историческият прогрес и прогресът в развитието на личността, възможността и невъзможността да се съхрани човешката свобода и достойнство сред нечовешки условия. . . Но това е проблематика, която Талев изследва в по-синтетичен вид в последната си книга „Гласовете ви чувам“.

* * *

Достигнал възрастта на равносметките, той не успя да напише нито спомени, нито завещание. Спомените бяха за него по-жива реалност от реалния живот, а за завещание нямаше време. Нямаше време, защото бързаше да уреди „неуредените сметки с живота“⁶. Бързаше, задъхан и трескав, през последните

⁶ Вж. Георги Константинов. Димитър Талев. Спомени. — Септември, 1966, кн. 12.

броени месеци на осъзната безнадеждност, за да разкаже историята на Милостивия и „четворицата му синове“. Не успя. И все пак завещание остана. Романът „Гласовете ви чувам“ съдържа в най-сбита форма заветните идеи на Талев и звучи като последна авторова дума, като послание-призив към съвременността. Това е не само последната, това е най-тъжната книга на неговия живот. Запитан за нея по време, в което я създава, Талев споделя: „Новият ми роман ще бъде продължение на „Илинден“ и вероятното му заглавие ще бъде „След поражението“. В него обхващам времето непосредствено след Илинденското въстание, време изключително драматично за Македония, която става жертва вече не само на турската насилническа власт, но и на безогледните домогвания на буржоазните върхушки на Балканите. Боя се, че книгата ми ще бъде много тъжна. Все пак ще се опитам да намеря и светлина в мрака, който тегне през ония години над моя роден край.“⁷

„Гласовете ви чувам“ е книга за поражението на Илинденското въстание в неговите видими, битово-събитийни прояви, пресъздадени със средствата на суров реализъм, в съдържаността на който се долавят преглътнати създи и премълчани заклинания. Но тя е повече книга за драмата на поражението, за оскверняването на революционния идеал и погасването на неговата морално-етична светлина. Книга за трагизма на поражението като процес на прогресираща деморализация, като разпадащо се морално-политическо единство и политическа дезориентация, като мъчително изтръгване на личността от лабиринта на идейна безпътница и граждански песимизъм. Това е книга за нисостта на родоотстъпничеството, за ужасите на братоубийството, за историческия трагизъм и библейските народни мъки, причинени от изстъпленията на разнопосочен и агресивен буржоазен национализъм. Книга за духовното осиротяване на неукрепналата личност в метежа на противоречиви идейни, политически, интелектуално-етически тежнения в началото на века, за самотата на човека сред безответния капиталистически град, в алиениращия духовен климат на създаващото се капиталистическо общество. По-малка по обем в сравнение с предишните романи, тя респектира с вътрешна, проблемна обемност, постигната чрез пластичен лаконизъм и синтетичност на изображението. Пластичните решения с богата метафорична, а нерядко и символна натовареност, многобагреният, детайлизиращ рисунък на предишните книги тук са заменени с внушенията на черно-белия графичен контраст. Тази графична отчетливост и строгост съответствува на драматизма на времето, но също така тя има за цел да внуши с най-голяма категоричност авторската позиция, идеи и убеждения. Защото „Гласовете ви чувам“ не е роман на човешки образи и характери с плътна житейска и психологическа мотивировка. Той е авторски, публицистичен и идеологически роман с исторически сюжет и съвременна идейно-тематична насоченост, с ясен адрес към нашите дни, с централен герой, твърде условно натоварен с актуална идейно-политическа и психологическа проблематика. Тежнеещ в жанрово отношение и към моноромана, „Гласовете ви чувам“ показва движение на авторската аналитична мисъл от героя-съсредоточие на проблемното съдържание, авторов „пълномощник“, изразител към картината на епохата. Чрез идейните блуждения, противоречия и душевни борби на Борис Глаушев, постоянен съдник на самия себе си от позиции на мъчителен нравствен максимализъм, Талев разгръща страници от собствената си идейна и духовна биография. Монолозите на героя са повече историко-публицистични етюди с откровена тенденциозност, разкриващи цялостно авторската концепция за историческата съдба на Македония, за различните етапи и исторически компромиси на македонската освободителна борба. Повече от всякъде другаде тук е внушено в цялата му дълбочина и безбрежност

⁷ Вж. П. Караангов. Интервю на Д. Талев. — Вечерни новини, бр. 3888, 1964.

авторовото патриотично страдание. Но същевременно повече от всякъде другаде в тази книга Талев обективно води към императивите на политическата трезвост, реализъм и далновидност, произнася нравствена присъда над всякакъв вид национален егоизъм, враждебност и агресивно патриотство.

Книга за националните вражди, „Гласовете ви чувам“ е и роман за нуждата от човешка обич. Тя противопоставя етиката на човешките отношения на аморалността на исторически абсурдно протекли събития и взаимоотношения между народите на Балканите. Противопоставя правата на човешкото сърце на „законите“ на националната непримиримост. И докато в „Железният светилник“ консерватизмът на средновековния патриархален морал уби най-слънчевото дете на Глаушевия дом — Катерина, в „Гласовете ви чувам“ един нов тип, поперфиден и жесток консерватизъм, този на националните предразсъдъци, предубеждения и борби, унищожава лъчезарната Ангелика. Двете са родствени по душевна чистота и искряща женственост, по съдба на сгрешили без грях, на виновни без вина, изживели любовта си като празник на всеотдайна преданост към един чужденец, пришелец, смутител на семейния покой и нравствената инертност. Предвестници на по-светло време, отнася ги неумолимостта на закъсялата ретроградност и анахроничните предразсъдъци. И никак не е случайно, че тъкмо на Ния, на любимата си героиня и светло упование в живота, Димитър Талев поверява да произнесе думите-присъда за родствената близост на хората с различна националност, но близко битие и историческа съдба, за еднаквостта на човешките съкровени пориви и жажди, за любовта, която трябва да превъзмогне планината от предубеждения и ненавист...

Писателят открива — непогасваща и постоянна — светлината на човешка обич и в достойния дом на старите Глаушеви. Тя струи от образа на Ния, тази македонска мадона с избистрено, бледо лице, с неизменна черна шамя, очертаваща ореола на белите коси. Образ, извисен до символ на мъдрото страдание, на трагичното величие на майката-родина. Благородна и силна, обичта осмисля всяка дума, жест и постъпка на стария Лазар Глаушев, който с достойнството на библейски мъдрец среща вестта за гибелта на единственото си чедо. Лазар, в чийто духовен свят понятието „бог“ търси синоними в понятията „родина“, „свобода“, „народ“, ще изрази в края на книгата авторовото жизнелюбие, вяра в разумния ход на историческите събития, в човека, надмогнал безнадеждността и отчаянието, прозрял в смисъла и жестоките уроци на националното минало.

Казаното дотук не изчерпва духовното съдържание на Талевото „завещание“. По-важно е да припомним, че не юбилеен дълг и кръгли годишнини ни насочват към неговата логика и морал. В тях се съдържат насыщени за съвременността гражданско-етични императиви.